

РОСІЙСЬКЕ БАЧЕННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.

Протягом XVIII ст. Російська імперія продовжувала своє зростання не лише територіально. Влада здійснювала цілий комплекс заходів задля трансформації всіх інституцій за західноєвропейськими зразками. Особливістю цього періоду було те, що до складу держави були включені території Речі Посполитої, яка за рівнем організації управління часто переважала російську державну машину. Одним із таких компонентів була станова судова система, яка відповідала європейським вимогам. Тому перед Катериною II та Павлом I стояло складне завдання: трансформувати суди на новоприєднаних територіях таким чином, щоб вони відповідали потребам російської влади.

У XVIII ст. на Правобережній Україні діяли Литовські Статути. Особливістю польського судоустрою було різноманіття судових органів. Діяли земські повітові суди, головні суди, трибунали, підкоморські, гродські, сеймикові, військові та інші суди. Найбільш поширеними були земські, гродські та підкоморські суди. До складу земського суду входили суддя, підсудок і писар, чиї кандидатури обирали на повітових сеймиках і пропонували королю, який одну з чотирьох затверджував пожиттєво. Ця судова установа розглядала цивільні та кримінальні справи шляхтичів чи ті де однією зі сторін було шляхетство, а також виконувала нотаріальні функції. Першою інстанцією в кримінальних справах був гродський суд, до складу якого входили призначувані королем воєвода чи староста. Під його юрисдикцію входили не лише шляхтичі, але й інші стани. Значну роль відігравали підкоморські суди, які склалися з одного судді – підкоморія, який призначався королем із чотирьох обраних шляхтою кандидатів. Цей суд розв'язував земельні суперечки, а також справи про поділи поміщицьких маєтків та встановлення їх меж. У містах, які мали магдебурзьке право, справи стосовно міщан розв'язували суди лавників, що склалися з лавників і війта.

На відміну від Речі Посполитої в Російській імперії було діаметрально протилежне ставлення до судової системи. Важко не погодитися з тезою американського історика Р. Вортмана, що самодержавство, завжди відстоюючи перевагу виконавчої влади, нехтувало відправленням правосуддя, і це нехтування поділялося дворянами й чиновниками. Благоговійне ставлення до судової влади на Заході було абсолютно невластиве Росії.

З 1775 р. у Російській імперії розпочалося повномасштабне реформування системи управління. Одним із напрямків стало судочинство, адже дворянство в своїх депутатських наказах до Законодавчої комісії скаржилось на повільність і дорожнечу судів, труднощі в отриманні судового рішення, оскільки всюди процвітало хабарництво, а відповідач міг ухилятися від явки до суду й тим самим затягувати процес на десятиріччя. Виникнення непокори (бунт 1771 р. у Москві та повстання Пугачова (1773 – 1775 рр.)) засвідчили неефективність і слабкість влади на місцях. Основним законодавчим актом, який регулював проведення реформи, були оприлюднені 7 листопада 1775 р. «Учреждения для управления губерний Российской империи», у яких була запропонована й мережа судових установ.

Якщо говорити про новостворену в 1775 р. у Російській імперії станову судову систему, то найнижчою ланкою для дворянства ставав повітовий суд, для

міщан – міський магістрат, для решти населення (крім кріпаків) – нижня розправа. Щодо кадрового складу, то за штатом для повітового суду суддя та два засідателі обиралися на три роки, для міщанства – два бургомістри та чотири ратмани також обиралися на такий же термін, для вільних селян – суддя призначався намісництвом із чиновників і вісім засідателів обиралися. На повітовому та губернському рівнях запроваджувалася посада стряпчого, який повинен був наглядати за дотриманням законності в судах. Проте особи для захисту підсудного в умовах звинувачувального та закритого процесу на той час не було передбачено.

Фактично створенням повітового суду верховна влада допустила повітове дворянство до участі в судовій владі, що відповідало дворянським бажанням. Проте ця участь була дещо ілюзорною через схвалення кандидатур губернатором, інтеграцію членів суду до системи державного апарату (зокрема й магістрату), остаточно вирішувалися лише дріб'язкові справи, більш вагомі підлягали оскарженню у вищих інстанціях. Фактично збереженням міських магістратів і ратушей із судовими функціями верховна влада допустила міщанство до участі в судовій владі. Причому, на відміну від дворянства, кандидатури членів низової судової установи не потребували схвалення губернатором. З іншого боку, щоб піднести статус цих обраних осіб, їх інтегрували в систему державного апарату з отриманням матеріального забезпечення та чіткою регламентацією їхньої роботи. Проте в безпосередньому віданні магістратів і ратушей перебували лише дріб'язкові справи до 25 руб., а основною метою їхньої роботи було виконання функцій нотаріальної контори.

Наступною ланкою в судовій системі для дворянства був верхній земський суд, який створювався в кожній губернії. Загалом ця установа поділялася на два департаменти – кримінальних і цивільних справ. На чолі кожного департаменту стояли голови, які належали до 6 класу. Характерно, що центральна влада поставила верхній земський суд під свій контроль, адже кожен голова призначався імператрицею з двох достойних кандидатів, представлених Сенатом. Ці особи призначалися безстроково, на відміну від решти членів департаментів – засідателів (по п'ять у кожній палаті), які обиралися дворянством терміном на три роки й затверджувалися правителем губернії за відсутності явних вад. Традиційно засідателі були рангом нижче голови – надвірними радниками.

Ще однією складовою ланкою в міській судовій системі став губернський магістрат. Передбачалося створення одного такого органу на губернію, але при потребі допускалося функціонування декількох. У підпорядкуванні губернського магістрату перебували міські магістрати, сирітські суди та ратуші. Що ж до структури губернського магістрату, то він порівну поділявся на два департаменти – кримінальних і цивільних справ. Якщо говорити про механізм утворення, то до складу установи входили два голови та шість засідателів, які порівну поділялися між двома департаментами. Верховна влада поставила під свій контроль голів: по-перше, вони на час виконання обов'язків отримували чин 7 класу – надвірних радників, а отже, фактично ставали спадковими дворянами, по-друге, їх призначення здійснювалося Сенатом за поданням намісницького правління. Ситуація з керівниками департаментів губернського департаменту виглядає досить дивно: з одного боку, держава робила все можливе, щоб зробити їх лояльними до влади (через отримання дворянства, грошове забезпечення тощо), з іншого – ніде прямо не сказано, що голови повинні бути саме з місцевих міщан, а отже, це могли бути представники дворянства, яким були незрозумілі інтереси міщанства. Якщо проаналізувати ситуацію з шістьма засідателями (їх було віднесено до 10 класу – колезькі секретарі), то, насамперед, ці урядовці обиралися лише купцями та міщанами *губернського* (виділено – А.Ш.) міста залежно від

кількості балів кожних три роки. Крім того, їхні кандидатури затверджував губернатор, що давало змогу усунути неблагодійних осіб. Якщо порівнювати з виборами до верхнього земського суду (аналогічна установа в судовій системі для дворянства), то там брали участь дворяни всіх повітів, а у виборах до магістрату – лише городяни губернського центру. Поясненням цього може бути той факт, що зарплатня засідателів була порівняно невисокою, і прожити в губернському місті, знімаючи помешкання, було важко. До того ж виконання обов'язків автоматично означало неможливість займатися торгівлею чи іншим заняттям, а тому сприймалося б міщанством негубернських міст як повинність.

Найвищою ланкою на губернському рівні були палати кримінального та цивільного судів. Склад палат був однотипним і бюрократичним: голови (кожен призначався імператрицею за поданням Сенату з двох кандидатур, належали до 5 класу (на рівні віце-губернатора) – статський радник – вище в губернії був лише губернатор; по два радники та два асесори в кожній Палаті (призначалися Сенатом), але якщо радники належали до 6 класу, то асесори – до 8.

Отже, палати кримінального та цивільного судів стали найвищими ланками судової системи в регіоні. Про особливу роль, яку їм відводив законодавець, свідчить високий статус голів і членів палат. Зрозуміло, що вони були апеляційними установами для розгляду лише найважливіших справ. Позитивним можна вважати елементи гласності, рівності та незалежності палат одна від одної, а також законність у їхній роботі. Усе ж палати не були останньою інстанцією, їх рішення можна було оскаржити в Сенаті. Не доводиться говорити й про їх професіоналізм, адже, за тодішньою традицією, це були, як правило, колишні військові. Наприклад, на 1788 р. із 67 голів губернських судових палат 57 (85 %) розпочинали кар'єру з військової служби; 40 із них прослужили більше 15 років.

Що ж до запровадження, то Катерина II спочатку планувала не вводити «Учреждения...» в Прибалтиці, Україні та Сибіру. Проте в затвердженому тексті нічого не згадувалося про ці регіони. О. Чистяков зазначав, що в Україні «Учреждения...» були запроваджені в 1782 р., а в Прибалтиці – 1783 р. У Брацлавській губернії судові установи були відкриті 20 лютого 1796 р., у Подільській – 1 травня 1796 р. та у Волинській – 6 серпня 1796 р. В останній створення установ доручалося генерал-губернатору Мінському, Волинському, Брацлавському та Подільському генерал-поручику Т. І. Тутолміну (1740 – 1809). Саме 6 серпня 1796 р. генерал-губернатор першою урочисто відкрив Палату кримінального суду, а єпископ Варламі освятив помешкання, призначене для присутствія.

Після смерті Катерини II 6 листопада 1796 р. Російська імперія вступила в нову еру – Павла I. Однією зі сфер його реформування стало судочинство. На Правобережній Україні задля здобуття прихильності місцевого населення було задекларовано повернення до польської судової традиції. Проте, ураховуючи взятий імператором курс на централізацію та жорстке адміністрування, більш імовірною видається необхідність надати судовій системі впорядкованості, для чого скасовувалися зайві інстанції. На думку відомої російської дослідниці Л. Ф. Писарькової, відповідно до змін 31 грудня 1796 р. судова система втратила становий і значним чином виборний характер, що його запроваджувала губернська реформа 1775 р. Повітовий суд перетворився з дворянського у всестановий, оскільки його юрисдикція розповсюдилася на все населення, крім міського. Було завдано удару й по виборних посадах. На повітовому рівні збереглися лише виборні земський справник (виконував поліцейські функції в нижньому земському суді, проте не був суддею) та чотири дворянських засідателі (по два в нижньому земському та повітовому судах). З 1799 р. на Правобережжі земський справник уже призначався від уряду за вибором губернатора.

За Книгою штатів 1796 р. на Правобережній Україні були відновлені земські, що виконували й поліцейські функції, повітові, які набули всестанового характеру, та підкоморські суди, котрі запроваджувалися для з'ясування земельних суперечок. Продовжували діяти магістрати як суди першої інстанції для купецтва й міщанства та Головний суд як апеляційна установа.

Повноцінне функціонування новостворених судів було складним через невідповідність польської судової традиції катерининській судовій мережі. Тому на розгляд Сенату управляючий Мінською, Волинською та Подільською губерніями генерал від інфантерії О. А. Беклешов (1745 – 1808) подав рапорт, який було розглянуто 11 вересня 1797 р., де ставилося питання про мову судочинства та вносилося пропозиція, щоб у судах першої інстанції використовувалася лише польська мова, а в Головному суді – польська й російська. Поряд з іншими ставилося питання про можливість «... допущения к судным процессам Адвокатов с присягою, в принимании от них объяснения дел на бумаге, под названием индуктов и на оные возражений». У відповідь Сенат не тільки не заперечував, а й запропонував залишити ті ж правила, які суди мали раніше, згідно з попередніми їх правами та привілеями.

Отже, російська влада в ході реформування судової системи наприкінці XVIII ст. задекларувала створення судів за західноєвропейським зразком із виборністю суддів, становим порядком розгляду справ, незалежністю тощо. Насправді ж, ураховуючи зверхне ставлення центральних і місцевих органів до судової влади, остаточне приймалися залежними посадовцями, небуло гласності та не передбачалося можливості свого захисту підсудними через відсутність інституції адвокатури. Спроба Павла I покращити судову владу мала на меті не повернення до старих часів, а створення більш централізованої та залежної системи.

